

УДК 94 (477.7) «1941/1945»

**ПРОРИВ ОТОЧЕНИХ У МИКОЛАЇВСЬКОМУ «КОТЛІ» ВІЙСЬК ПІВДЕННОГО ФРОНТУ
У СЕРПНІ 1941 РОКУ***Олексій Захарченко*

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Інститут історії, політології та права
Україна, 54003, м. Миколаїв, пл. Адміралтейська, 1
e-mail: eminak2007@gmail.com

У героїчний літопис війни з нацизмом на- завжди вписано подвиг бійців і командирів 96-ї гірськострілецької дивізії під командуванням полковника Шепетова, відомий як «Грейговський прорив» Південного фронту, здійснений у серпні 1941 року на миколаївській землі. Рішучі та вправні дії радянських воїнів врятували тоді фронт від розгрому та капітуляції.

Нажаль вітчизняна історіографія залишила поза увагою цей героїчний епізод Другої світової війни, який призвів до першого, рахуючи від катастрофічного початку бойових дій Червоної армії з Вермахтом і військами союзників Третього рейху, успішного прориву великого угруповання частин і з'єднань Південного фронту із Миколаївського «котла» [1; 12; 17; 18].

Готуючи агресивну війну проти Радянського Союзу, німецьке верховне командування розробило план «Барбаросса», в основу якого покладено стратегію блискавичної війни. Вирішальну роль у доктрині «бліцкригу» німецькі стратеги відводили діючим самостійно на значній відстані в оперативній глибині супротивника потужним мобільним з'єднанням Вермахту – танковим і моторизованим дивізіям Панцерваффе (бронетанкові війська), зведених у чотири великі танкові групи. Здолавши радянську оборону на окремо вибраній для наступу вузькій ділянці фронту за допомогою авіації, артилерії, саперів і піхоти, броньований кулак 1-ї танкової групи генерал-полковника Евальда фон Клейста, одразу вводився у прорив і діючи у глибокому радянському тилу сів там розлад, хаос і паніку. За перші два тижні безупинного наступу німецькі танкісти, згідно «Барбаросса», планували повністю завершити гігантське оточення радянських військ у Західній Україні та на Правобережжі, відрізати їм шляхи відступу до дніпровських переправ по дузі від Києва до Херсона. Це завадило б завчасно й організовано провести радянській стороні евакуацію

оборонної промисловості та дозволило б у неушкодженому вигляді захопити величезні індустріальні, аграрні та сировинні ресурси України для подальшого ведення загарбницької війни за світове панування нацистської Німеччини.

Важливе місце в експансіоністських планах нацисти відводили швидкому захопленню Миколаєва – основного центру кораблебудування на Чорному морі. Це стало одним з головних стратегічних завдань наступу групи армій «Південь» влітку 1941 року. Заволодівши суднобудівними заводами та недобудованими кораблями, гітлерівці сподівались невідкладно спорудити й одразу ввести їх до складу Крігсмаріне (ВМС), чим збирались значно посилити свою військово-морську присутність в акваторії Чорного та Азовського морів. На їх думку, це мало б вирішальне значення для захоплення й утримання Кримського півострову з подальшою перспективою просування на кавказькому напрямку та протидії радянському Чорноморському флоту. На початку червня 1941 року резидент німецької розвідки повідомляв у Берлін, що «на стапелі у Миколаєві знаходиться лінійний корабель, довжиною 270 м, сім підводних човнів, будується великий корабель, довжиною 165 м, що є авіа базою або авіаносцем, також три крейсери типу Кіров. Один з них на стапелі і два на спорядженні» [20, с. 75]. У донесенні давалась детальна інформація про будівництво різних типів суден і пропозиція якнайшвидшого використання суднобудівних заводів після захоплення Миколаєва.

Але героїчний опір Червоної армії зірвав реалізацію цього задуму вже на початку війни. Наприкінці червня 1941 року у прикордонній танковій битві на Волині радянські воїни ціною неймовірних втрат (тільки у танках вони становили співвідношення 1:20) [3, с. 76] зупинили танкову армаду Вермахту, що дозволило виграти час, негайно підготувати і розпочати евакуацію усіх наявних трудових

та оборонних ресурсів УРСР вглиб країни. За наказом вищого командування 5, 6, 12 і 26-а армії Південно-Західного фронту генерал-полковника Михайла Кирпоноса залишили територію Західної України, уникли оточення та відійшли на оборонний рубіж по «лінії Сталіна», що проходив по довоєнному кордону 1939 року. З 11 липня 1941 року розпочалася героїчна оборона столиці України м. Києва, що тривала до середини вересня, і за яку через двадцять років Київ став «містом-героєм» [17, с. 200].

Здавалося б, що німецький «бліцкриг» на Україні провалився. Однак нацисти не відмовилися від попередньо розроблених планів війни. У серпні-жовтні 1941 р. Червону армію очікувала ціла низка жаклих військових катастроф на усіх фронтах від Балтійського до Чорного морів. Перегрупувавши сили та підтягнувши резерви, командування групи армій «Південь» на чолі з генерал-фельдмаршалом Гердом фон Рундштеттом наприкінці липня поновило наступ на Правобережжі.

Разом з Вермахтом, у складі групи армій «Південь» наступали румунські, угорські та словацькі війська. Італійський диктатор Беніто Муссоліні запевнив Адольфа Гітлера, що італійці теж візьмуть активну участь у спільному «східному поході» проти більшовизму [13, с. 11]. У кінці липня, дуче терміново направив на фронт італійський експедиційний корпус на чолі з генералом Джованні Мессе [9, с. 29-33]. Італійські берсальєри прибули в Україну вже на початку серпня та розпочали бойові дії проти Південного фронту саме на миколаївській землі, де розгорталися тоді найбільш драматичні події серпня 1941 року на радянсько-німецькому фронті, про які відомий письменник і фронтовий кореспондент Костянтин Симонов сказав: «Ми навіть віддалено не уявляли собі розмірів катастрофи, що розігралась як раз у ці дні на Південному фронті» [15, с. 166].

Головний удар ворог цього разу завдав не під Києвом, де зосереджувались основні радянські резерви, а у стик між Південно-Західним і Південним фронтами. З-під Білої Церкви та Києва за наказом Рундштедта танкова група Клейста розвернулася на 90 градусів на південь і почала наступати вздовж Дніпра до узбережжя Чорного моря [12, с. 125]. На початку серпня у районі Умані опинились в оточенні 6-а та 12-а радянські армії, які з 25 липня 1941 року входили до складу Південного фронту [17, с. 202]. У полон пот-

рапило 103 тис. червоноармійців, у тому числі й обидва командуючі арміями – генерали Іван Музиченко та Павло Понедєлін. Сталінський режим відреагував на це грізним Наказом № 270 Ставки ВГК (Верховного Головнокомандування) від 16 серпня 1941 року «Про випадки боягузтва і здачі в полон і заходах попередження таких дій» [2, с. 238-241], оголосивши усіх військовополонених без винятку зрадниками та дезертирами. 26 серпня Сталін зобов'язав командирів і комісарів разом з особливими відділами скласти поіменні списки всіх тих, хто здався у полон ворогу та членів їхніх сімей. Фактично, ці матеріали стали списками на розстріл військовослужбовців, які потрапили у полон, та заслання й обмеження прав їхніх сімей [8, с. 153-154]. «І все ж цифри не відображають істинного значення боїв за Умань, – вказує німецький дослідник Пауль Карель. – У стратегічному плані перемога групи армій «Південь» стала набагато більшою, ніж просте захоплення сотні тисяч військовополонених. Шлях на схід, у центр радянської залізничної та сталеливарної промисловості Кривий Ріг і до Чорного моря, до міст Одеси і Миколаєва, лежав відкритий» [5, с. 103].

Німецькі війська навпіл розрізали радянський фронт на Правобережжі на дві ізольовані частини, стрімко вийшли до Дніпра у його середній течії та без перешкод форсувавши річку, захопили вигідний плацдарм на лівому березі біля Кременчука, з якого згодом провели успішну операцію на оточення Південно-Західного фронту [18, с. 58].

У результаті розгрому радянських військ в Уманському «котлі» на радянсько-німецькому фронті від Кіровограда до Первомайська утворився величезний, нічим не прикритий розрив, в який миттєво увірвався могутній танковий таран Вермахту – 1-а танкова група Клейста. Стратегічним прорахунком радянського командування Південно-Західним напрямком, яке очолював маршал Семен Будьонний, стала повна відсутність боєздатних резервних частин на цій ділянці фронту, що дало можливість німецьким танковим колонам просуватись тилами Південного фронту майже без затримки. Командувач групи армій «Південь» Рундштедт наказав танкістам Клейста прорватись якомога далі у тил 18-ї армії генерал-лейтенанта Андрія Смирнова та 9-ї армії генерал-полковника Якова Черевиченка, що входили до складу Південного фронту на чолі з генералом армії Іваном Тюленевим. Згідно задуму Рундштедта, німецькі тан-

ки повинні усього за кілька днів здійснити глибокий і спустошливий рейд у межиріччі Південного Бугу й Інгульця, перерізати шляхи відступу радянським з'єднанням на схід, вийти до Кривого Рогу, захопити переправи біля Миколаєва та Херсона й притиснувши війська Південного фронту до Чорного моря та Дніпра змусити їх здатися у полон.

Знищивши радянські війська на Правобережжі, нацисти планували повністю зірвати вже розпочату повномасштабну евакуацію та загарбати цілими і незайманими промислові об'єкти й аграрно-сировинні ресурси Півдня, Подніпров'я, Криму, Лівобережжя т Донбасу, для захисту яких у Червоної армії за Дніпром зовсім не було військ. З північного заходу наступ підтримувала 17-а німецька армія генерала піхоти Карла Штюльпнагеля, а з заходу почали спільні наступальні дії 11-а німецька армія генерал-полковника Ойгена Ріттера фон Шоберта і 3-я румунська армія генерала Петре Думітреску.

Крім німецько-румунських військ у запланованому оточенні Південного фронту на теренах Миколаївщини брали активну участь угорський Мобільний корпус генерала Бели Міклоша та щойно прибула з Італії 9-а автотранспортована дивізія «Пасубіо», якою командував генерал Вітторіо Джованеллі. Командуючий фронтом Іван Тюленев пізніше у спогадах писав про ці, повні драматизму, дні: «Наші війська вели тяжкі бої перевернутим фронтом, відбиваючи атаки ворога не тільки з заходу, а й з північного сходу» [16, с. 160]. Над військами Південного фронту нависла смертельна небезпека. Відхід ослаблених безперервними боями 18-ї та 9-ї армій із влаштованої ворогом пастки здійснювався у дуже складній ситуації. З заходу та півночі їх тиснули і переслідували німецькі, румунські, угорські й італійські моторизовані, піхотні та кавалерійські частини, а на шляхах відступу активно діяли мобільні з'єднання танкової групи Клейста й елітної есесівської моторизованої дивізії, особистої охорони фюрера – «Лейбштандарт Адольф Гітлер» під командуванням улюбленця вождя обергрупенфюрера СС Йозефа (Зеппа) Дітріха [10, с. 156]. Вермахт і війська союзників рейху значно переважали кількісно радянські війська. У той час перед Південним фронтом діяло 46 ворожих дивізій, з них 6 танкових і 4 моторизованих [17, с. 203]. Сталіну комфронтом Тюленев писав, що 18-а і 9-а армії «за чисельністю активних бійців у дійсності трохи більше дивізії. В частинах зовсім відсутні танки. Поповнення

матеріальною частиною з початку війни у війська Південного фронту взагалі не посту-пало» [15, с. 474].

Понад десять тисяч миколаївців впродовж місяця споруджували оборонні рубежі [6, с. 192]. Велику роль у захисті Миколаєва зіграла Військово-морська база (ВМБ), командир якої контр-адмірал Ілля Кулішов, як старший воєнно-морський начальник міста, очолив його оборону. Безпосередньо організації оборони зайнявся облвійськком генерал-майор Петро Матвієнко. До складу ВМБ входило 7 тисяч осіб особового складу флотського напів-екіпажу, окремий дивізіон підводних човнів і сторожових кораблів, тральники, 9-й авіаційний винищувальний і 122-й зенітно-артилерійський полки, якими командували підполковник ВПС Костянтин Малинов і майор Аркадій Мухряков. Прикривали переправи через Південний Буг моряки Дунайської військової флотилії під командуванням контр-адмірала Миколи Абрамова [14, с. 14, 24, 33]. Крім окремих частин 9-ї та 18-ї армій, місто обороняли винищувальні батальйони та бійці народного ополчення.

Оскільки вважалося, що ворог не зможе прорватись так далеко і дістатись до міста суходолом, була практично відсутня протитанкова артилерія. Але найбільше захисникам Миколаєва бракувало стрілецької зброї. Десятки тисяч військовозобов'язаних, а також солдатів, матросів та ополченців зовсім не мали гвинтівок. Склалась парадоксальна ситуація – бажаючих захищати місто корабелів виявилось багато, але стрілецької зброї взяти ніде. У розпорядженні ВМБ знаходилось усього лише 500 навчальних гвинтівок із просвердленими патронниками [14, с. 10].

Контр-адмірал Кулішов відправив у Військову раду Чорноморського флоту, яка знаходилась у Севастополі, телеграму: «Згідно з розпорядженням Військової ради Південного фронту для захисту Миколаєва створена дивізія тилового ополчення. У дивізії 10 полків, але так як зброї немає, просимо Військову Раду флоту надіслати 10 тис. гвинтівок, а також кулемети». Відповіддю стало: зброї немає. Аналогічна відповідь надійшла й зі штабу і Військової ради Південного фронту [6, с.26]. Ось коли далась взнаки хибна довоєнна військова доктрина – вести не оборонну, а виключно наступальну війну «малою кров'ю», «на чужій території». Оскільки за наказом начальника Генштабу РСЧА генерала армії Георгія Жукова та наркома оборони маршала Семена Тимошенка на стратегічних складах на

самісінькому кордоні зосереджувалася майже вся стрілецька зброя та набої, то вже за перший тиждень наступу, ворог у вигляді трофеїв захопив понад 5,4 млн. гвинтівок і 191 тис. кулеметів, десятки мільйонів патронів [18, с. 56]. Цей непродуманий і вбивчий стратегічний прорахунок фактично роззброїв діючу армію на початку нацистської агресії. Тому у ворожий полон потрапила величезна кількість неозброєних бійців та ополченців, що пояснює гігантські масштаби військової катастрофи літа й осені сорок першого року.

Ворог невблаганно та безперешкодно просувався територією Миколаївщини, що являла собою суцільний голий степ, з вражаючою швидкістю, не дозволяючи нашим знесиленим нескінченними відступами військам, хоч якось закріпитись на щойно зведених рубежах оборони. 11 серпня на закритій нараді керівників області, міста та заводів, яка відбулася в Одесі, комфронту Тюленев несподівано повідомив присутніх про те, що війська повинні негайно, без ведення оборонних боїв, залишити Миколаїв і Херсон, відійти на лівий берег Дніпра, бо реальною постала загроза їх оточення та знищення на Півдні України. Долю міста корабелів було вирішено – командування фронту та Чорноморського флоту не збирались захищати його, як Одесу, а кидали напризволяще [3, с. 78].

Вирішальним для всього Південного фронту та міста Миколаєва зокрема, став день 13 серпня 1941 року, коли німецько-румунські війська, обійшовши з півночі Одесу, вийшли на узбережжя Чорного моря у районі Сичавки між Очаковом та Одесою й остаточно відрізали Приморську армію від інших армій Південного фронту. Цього ж дня, 16-а танкова дивізія генерал-майора Ганса Хубе, із складу 1-ї танкової групи, прорвалась на ближні підступи до Миколаєва у районі Кульбакіно-Водопою по херсонському шляху. Завадили танкістам Хубе «з ходу» захопити Миколаїв вже 13 серпня зенітники 122-го ЗАП і завчасно, завдяки ініціативі генерала Петра Матвієнка, підспіли їм на допомогу моряки, піхотинці й ополченці. Стало зрозуміло, що війська 18-ї, 9-ї армій і місто Миколаїв опинились у повному оточенні [4, с. 46].

Першим помітив та одразу повідомив командуванню про несподіваний прорив танкових колон ворога льотчик-винищувач Олександр Покришкін, майбутній кращий ас союзників, перший тричі Герой Радянського Союзу [14, с. 14]. Рішення розробити негайний план щодо порятунку та прориву оточених

під Миколаєвом 18-ї та 9-ї армій затвердили у ніч з 13 на 14 серпня 1941 року на терміново скликаній у Миколаєві нараді командування та Військова рада Південного фронту, після чого вони одразу залишили місто.

Невблаганний час розпочав відлік останніх годин перед початком здавалося вже неминучої катастрофи Південного фронту у Прибужжі. Найменше запізнення чи зволікання негайно призвело б до незворотних наслідків, повного колапсу на південній ділянці радянсько-німецького фронту, оскільки обороняти беззахисні Лівобережжя, Крим, Донбас та абсолютно відкритий шлях на Кавказ, до нафтових родовищ, насправді було б уже дійсно просто нікому: жодних більш-менш боєздатних частин і з'єднань РСЧА за Дніпром, на ділянці у кількості кілометрів фронту, у Ставки ВГК на той момент не було. Можливо, й увесь подальший хід світової війни тоді міг скластися зовсім по іншому. Німецькі стратеги групи армій «Південь» були вже настільки впевнені у новому тріумфі Вермахту, що навіть запросили Адольфа Гітлера одразу прибути на його святкування до завойованого ними Миколаєва*.

Без перебільшення, можна стверджувати, що доля світової війни саме у ці, повні трагізму серпневі дні сорок першого року, вирішувалася на миколаївській землі. На плечі бійців і командирів, які зважилися піти на рішучий прорив задля порятунку Південного фронту, лягла тоді колосальна відповідальність. Чого аж ніяк не скажеш про Військову раду та командувача фронтом Тюленєва, які, давши «цінні вказівки» своїм підлеглим, самоусунулись від керівництва операцією по прориву з «котла» та відбули у невідомому напрямку до рятівних дніпровських переправ. Те ж саме зробило й обласне керівництво на чолі з головою облвиконкому Іваном Філіповим і другим секретарем обкому Іваном Сиромолотним. У найкритичніші дні оборони Миколаєва, його очільники, рятуючи власну шкуру, по суті зрадили мешканців міста, кинувши усіх їх напризволяще, а самі врятувались ганебною втечею, також у напрямку переправ через Дніпро. Як щурі з тонучого корабля, повтікали і співробітники НКВС і НКДБ, наказавши саперам підірвати електростанцію, водогін, усі стратегічно важливі об'єкти міста, що одразу спровокувало жахливий погром магази-

* Гітлер прилетів з одноденним візитом до Миколаєва 19 серпня 1941 року [3, с. 83]. В екстремному випуску за серпень 1941 року про цю подію сповістив фронтовий щонедільний кіножурнал «Die Deutsche Wohenshay» .

нів і баз, паніку серед населення й антирадянські настрої, що не вщухали у залишеному на поталу місті впродовж двох діб [6, с. 73-80].

Але, коли одні підло рятувалися втечею, а інші у відчаї, несамовито розкрадали все, що тільки можна, знайшлися й ті, хто навіть у повному оточенні, без жодних шансів на прорив, билися до останньої краплі крові, захищаючи приречене, напівпорожнє, зражене усіма місто корабелів. Імена цих героїв невідомі, та саме такі бійці ставали фундаторами майбутньої Великої Перемоги сорок п'ятого року. До цієї когорти незламних і мужніх воїнів належали комдив Іван Шепетов і його солдати, яким командування фронту доручило здійснення операції. Командуючий 18-ю армією генерал-лейтенант Андрій Смирнов добре знав ці місця. У 1927 році, слухачем Військової академії імені М.В. Фрунзе, він брав участь у військових маневрах, які під Миколаєвом проводив начштабу РСЧА Михайло Тухачевський. Бійці Червоної армії разом з кораблями Чорноморського флоту навчались тоді веденню оборони приморських міст в оточенні. Через 14 років командарму знову довелося вирішувати складне бойове завдання по прориву з оточення, тільки цього разу не проти уявного, а цілком реального противника – бездоганно вишколеного та навченого вести сучасну маневрену війну на знищення у «котлах» противника Вермахту.

Пізньої ночі 14 серпня в одній із хат с. Пересаївка, де знаходився штаб армії, він провів важливу військову нараду командного складу 18-ї армії, яка затвердила детальний план прориву з оточення. Впевненість командарма в успіху операції передалась усім присутнім командирам: «Наше становище тяжке, та не безнадійне. Щоб вивести війська із пастки, необхідно поспішати. Треба скористатись тим, що у противника немає поки суцільного фронту оточення. Рішучому прориву на схід має бути відтепер підпорядковано все, в тому числі і наше командирське життя» [11, с. 34-35]. Здійснити надскладне завдання нічного прориву з оточення Смирнов доручив талановитому, рішучому, грамотному та хороброму командирю, неперевершеному майстру ведення маневреної війни, командирю 96-ї гірськострілецької дивізії полковнику Івану Шепетову, що встиг це неодноразово довести від самого початку війни й якого військовий кореспондент і письменник Сергій Борзенко вважав «найяскравішою фігурою на Південному фронті у бойовому 1941 році» [7, с. 6].

Про підготовку та здійснення «Грейговсь-

кого прориву» автор детально розповів у своїх попередніх публікаціях [3; 4]. Додамо лише, що за блискуче проведену операцію полковник Шепетов 12 жовтня отримав звання генерал-майора, а 9 листопада 1941 року Указом Президії Верховної Ради СРСР удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу. Шепетов став командиром першої гвардійської частини на Південному фронті – 24 січня 1942 року 96-а стрілецька дивізія за героїзм і відвагу в боях при обороні Донбасу, Постановою Наркомату оборони перетворена на 14-у гвардійську стрілецьку дивізію [7, с. 6]. Ця дата вважається днем народження української гвардії, оскільки особовий склад і сам командир були українцями [4, с. 49].

Унікальність прориву з «котла» у районі залізничної станції Грейгове Жовтневого району Миколаївщини полягала у тому, що вперше в історії воєн вся дивізія готувалась до ведення бою у нічних умовах з метою прориву з оточення, взявши за основу бойовий порядок у формі потужного тарану. Такий надскладний бій могло успішно провести тільки добре вишколене та підготовлене з'єднання на чолі якого перебував ініціативний, вольовий та абсолютно впевнений у своїх війнах командир, яким і виявився полковник Шепетов – незаслужено забутий апологетами минулої війни герой, рятівник Південного фронту на миколаївській землі.

Дивізійна розвідка ретельно виявила німецьке угруповання на ділянці прориву, встановила дислокацію артилерійських і мінометних батарей супротивника. Отримавши безцінні розвіддані, комдив розробив детальний план операції по виходу з оточення. Він вирішив головний удар завдати по залізничній станції Грейгове, розбити виявлений там німецький штаб, зосередивши усі свої війська на вибраній вузькій ділянці фронту. Шепетов брав на себе всю відповідальність за розробку та здійснення операції, знав рівень підготовки своїх бійців, вірив в успіх, що залежав від несподіваності та раптовості нічного прориву, рішучості й узгодженості дій атакуючих частин.

Ще 1 липня 1941 року начальник Генштабу РСЧА генерал-армії Жуков від імені Ставки ВГК надіслав у війська директиву, яка передбачала організувати проти німецьких бронетанкових і моторизованих частин ведення бойових дій у нічний час. «Бойовими діями проти танкових і моторизованих частин противника встановлена нездатність німців відбивати раптові нічні атаки на танки, броне-

машини і мототранспорт... – вказувалось у директиві. – Німці бояться вступати у рукопашний бій» [2, с. 221].

Як показав досвід війни, на тих ділянках фронту, де вдалося правильно застосувати цю тактику, вона неодмінно досягала дуже сильного деморалізуючого ефекту на противника, сіяла у його лавах невпевненість, розгубленість, жах і паніку. Комдив Шепетов один з перших майстерно використав тактику раптового нічного прориву проти переважаючих танкових і моторизованих частин Вермахту і військ СС під час виходу із оточення у районі станції Грейгове. Перед початком нічного штурму Шепетов дав останню настанову своїм підлеглим: «Якщо нашим бійцям вдасться зблизитись з німцями й ударити в штики, то можна вважати бій виграним» [11, с. 40].

Штурм ворожих позицій розпочався раптово о третій годині ночі 15 серпня, без артилерійської підготовки. На вістрі атакуючого клину наступав 87-й саперний батальйон капітана О.П. Гамзи, основне завдання якого полягало у швидкому розмінуванні та розчищенні шляху атакуючим колонам. Полкова артилерія, рухаючись у піхотних порядках, миттєво подавляла вогневі позиції ворога. Оволодівши стрімким кидком Грейговим, бійці прорвали внутрішнє кільце оточення та не даючи змоги супротивнику оговтатися, одразу розірвали і його зовнішнє кільце біля залізничної станції Засілля, яка знаходилась між Миколаєвом і Снігурівкою.

Вирвавшись із «котла», Шепетов дав коротку радіограму командарму Смирнову: «Семафор відкрито! Шлях вільний!». Після умовного сигналу у нічний штурм рушила вся 18-а армія генерала Андрія Смирнова. У нічному бою за станцію Засілля наші воїни розбили підрозділи мотодивізії СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер», частини 16-ї мотодивізії зі складу 48-го танкового корпусу 1-ї танкової групи, яким командував генерал Вернер Кемпф, що з півночі затискав кільце оточення 18-ї армії. Особливо успішно проти есесівського «Лейбштандарту» у районі ст. Засілля при деблокаді оточених військ, діяли бійці 962-го стрілецького полку, яким командував полковник Тимофій Гулевських і курсанти Одеського піхотного училища [11, с. 45-46].

Наші солдати, відчувши уміле, тверде та впевнене командування, діяли чітко і рішуче, наводячи жах на есесівців. Наступ виявився настільки несподіваним і вдалим, що переважаючі сили ворога у паніці відступили. Вперше за роки Другої світової війни «істинні

арійці» гітлерівської «Лейб-гвардії» зазнали відчутної поразки та рятувались втечею з поля бою, не витримавши потужного натиску слов'янських «напівлюдей». 96-а дивізія розбила німецькі війська, знищила понад 500 солдатів і офіцерів Вермахту та Ваффен СС, захопила та не давала ворогу закрити «коридор», через який вийшли з оточення головні сили 18-ї армії. Це був перший від катастрофічного початку війни вдало спланований та успішно здійснений прорив із «котла» великого угруповання наших військ, який увійшов в історію війни як «Грейговський прорив».

Прикриваючи вихід 18-ї армії, в ар'єргарді біля села Новомихайлівка Жовтневого району, у боях з угорськими гонведами Бели Міклоша у «Долині полеглих» смертю хоробрих поліг увесь 155-й гірськострілецький полк Іллі Рамільцева, який стримував ворога шість днів, перебуваючи у повному оточенні. Після того бою, вщент зруйноване село перестало існувати на мапі Миколаївщини.

На станції Грейгове загинуло чимало бійців і командирів, серед них і капітан Гамза, посмертно нагороджений орденом Червоного Прапора. Його мертве тіло солдати винесли з поля бою та поховали поблизу станції. Імена полеглих героїв висічено наobelіску, встановленому на станції Грейгове. Сам Шепетов отримав поранення, але залишився у строю та продовжував керувати нічним проривом. Після триденних кровопролитних боїв дивізія Шепетова організовано відійшла до Снігурівки за р. Інгулець, потім до Дніпра біля Берислава, прикриваючи собою війська Південного фронту від неминучого розгрому та полону. Жодного пораненого на полі бою не залишив легендарний комдив, евакуювавши у тил понад 400 поранених бійців. Всього у боях за Грейгове брали участь понад 4 тис. воїнів дивізії Шепетова.

Але далеко не всім бійцям вдалося вирватись із ворожої пастки. Понад вісім тисяч воїнів, серед яких і тяжкопоранений підполковник Рамільцев, потрапили у німецький полон – за колючий дріт, до першого на миколаївській землі концтабору біля ст. Грейгове. Розлючений успішним виходом радянських військ з оточення та розгромом елітних есесівських частин, командир «Лейбштандарту» вимістив усю свою «арійську» лють і злобу на беззахисних полонених. Зепп Дітріх наказав есесівцям розстріляти у протитанковому рові біля станції Грейгове понад чотири тисячі радянських бранців. За одного убитого «арійця» «гладіатор Гітлера» погнав на смерть де-

сять «унтерменшн» (недолюдів), як презирливо називали слов'ян представники панівної «нордичної» раси [10, с. 157].

Блискуче спланований і майстерно здійснений Шепетовим «Грейговський прорив» став унікальним у військовому мистецтві. Командарм Смирнов у захваті доповів у штаб Південного фронту: «Історія воєн ніколи ще не знала наступу дивізії вночі на таку значну глибину, як це відбулось під Грейговим» [11, с. 44]. Успіх операції по виходу із німецького «кессельшлахту» (по нім. «котел») передбачав: проведення ретельної розвідки з метою виявлення угруповання, вогневих засобів противника, штабів, командних пунктів і найслабшої ділянки у його обороні; введення противника в оману, здійснення дезінформації; концентрація великих сил під єдиним командуванням на вузькій ділянці у місці прориву; проведення раптової атаки тільки у нічний час і без артпідготовки; незволікання з таранним ударом, поки ворог не встиг підтягнути резерви, розгорнути бойові порядки та наглухо замкнути кільце, утворивши міцні внутрішній і зовнішній фронти оточених частин. Та головне – успіх прориву залежав від ініціативи, волі та рішучості командира, який повністю брав на себе всю відповідальність, і не втрачав марно дорогоцінний час, покійрно чекаючи відповідних вказівок і наказів вищого командування. Впевненість і твердість в управлінні військами їхнім командиром доповнювалась рішучістю та злагожденістю дій ввірених йому частин і з'єднань у прориві з «котла». Згодом німецькі генерали В. Штеммерман і Г. Хубе скористались саме досвідом І. Шепетова по виходу великого угруповання з оточення методом нічного таранного удару, коли на початку 1944 року зуміли організувати прориви із Корсунь-Шевченківського та Кам'янець-Подільського «котлів».

Натомість, замість швидкої концентрації потужного кулака для тарану та прориву з оточення, радянські генерали навпаки, боялись взяти відповідальність, діяли безініціативно, мляво, подовгу очікуючи наказів «зверху», витрачаючи багато часу на дозвіл вищого командування на відступ, чекаючи не усного, а тільки письмового наказу. Замість організації негайної нічної масованої атаки у вузькому місці прориву, військам наказували діяти розпорошено, некерованими дрібними групами, без єдиного центру управління та заздальгідь розробленого плану дій, скоординованості ударів частин і з'єднань, які зде-

більшого діяли спонтанно, стихійно, на власний розсуд. До того ж чимало вищих офіцерів, генералів і навіть один маршал – Григорій Кулик – рятуючись від полону, зривали з себе воїнські ознаки, переодягалися у цивільне чи солдатські однострої і головне – ганебно кидали своїх підлеглих напризволяще, наказуючи їм пробиватися з оточення окремими розрізненими групами, самотужки та без командирів.

Залишені на самоті, без командування й управління, величезні, ніким некеровані війська, неспроможні діяти чітко й організовано, швидко втрачали боєздатність, а відтак – не могли вирватись із влаштованої їм ворожої пастки. Бездарне керівництво оточеними військами на початку війни, яке здійснювали командуючі арміями та фронтами, призвело до неймовірних військових катастроф літа й осені 1941 року. Саме з-за безпорадності командирів і вищого командування РСЧА у роки війни у німецький полон потрапило понад п'ять мільйонів сімсот тридцять тисяч червоноармійців. З них на 1941 рік припадало найбільше – 3,3 млн. бранців, причому близько 75% німці захопили у 13 великих «котлах» [18, с. 66].

Така ж страшна доля у серпні сорок першого року очікувала й на десятки тисяч радянських воїнів Південного фронту, що міг взагалі припинити своє існування, якби не сміливі та рішучі дії військ Івана Шепетова та Родіона Малиновського під час операції прориву з Миколаївського «котла». Теж успішно вирвались із німецької пастки і воїни 9-ї армії. Головний удар по 16-й танковій дивізії Ганса Хубе, у нічному бою потужним тараном виходячи з оточення значними силами на с. Киселівку Жовтневого району, нанесли з'єднання 48-го стрілецького корпусу генерал-майора Малиновського, який вдало діяв на вістрі наступу 9-ї армії, яка без особливих втрат у живій силі і техніці спромоглась прорватись і вийти до дніпровських переправ.

Запеклі бої тривали з 14 до 19 вересня, доки радянські війська не залишили Херсон і відійшли за Дніпро. Через кілька днів генерала армії Тюленева Ставка ВГК усунула від командування Південним фронтом за бездарне та безпорадне керівництво військами. Додамо, що Малиновському, Рамільцеву (утік з концтабору у листопаді 1941 р.) і багатьом іншим героям «Грейговського прориву» пощастить визволяти прибузький край і місто корабелів від німецько-румунських зайд у березні сорок четвертого року.

Таким чином, у результаті «Грейговського прориву», головні сили Південного фронту були врятовані, уникли полону та капітуляції, і з важкими боями відійшли на Лівобережжя, до Херсону, Берислава та Каховки для подальшого захисту української землі: промислового Подніпров'я, Криму і Донбасу. Задум ворога знищити та полонити оточені війська повністю провалився. Німецькі танкісти зазнали настільки великих втрат у боях за Миколаїв, що були вже нездатні завадити нашим воїнам організовано відійти за Дніпро. Так у 16-й танковій дивізії Ганса Хубе боєздатними залишилися тільки 23 танки із 140 [19, с. 58].

Головним стратегічним наслідком боїв за Миколаїв стало те, що ворог так і не зміг розгромити у «котлі» Південний фронт, який по лівому берегу Дніпра організовано зайняв оборонні рубежі у кінці серпня 1941 року. За ці дні, завдяки енергійним зусиллям контр-адмірала Іллі Кулішова та комісара ВМБ Івана Бороденка, з Миколаєва до Севастополя встигли відбуксирувати, буквально на очах у ворога, 24 недобудовані кораблі та підводні човни, помістивши на них усю документацію та найбільш цінне обладнання, інженерно-технічних працівників, кваліфікованих робітників із сім'ями, які у подальшому відіграли важливу роль в обороні Криму та Кавказу. В останню мить сапери підірвали основні споруди суднобудівних заводів Миколаєва. У поєднанні з героїчними діями радянських патріотів і підпільників на чолі з Віктором Лягиним, це унеможливило будь-яке подальше будівництво військових кораблів для німецького флоту. За увесь період окупації міста (955 діб) нацистам, попри всі їх спроби, так і не вдалося добудувати та ввести до складу Крігсмаріне жодного військового судна. Це дало можливість Чорноморському флоту зберігати панування на морі впродовж усієї війни.

У боях за Миколаївщину Вермахт зазнав значних втрат і не зумів негайно розпочати бойові дії на Лівобережжі і з ходу захопити залишений майже без радянських військ Кримський півострів, що дало змогу радянському командуванню виграти дорогоцінний час, необхідний для підготовки й організації оборони головної бази Чорноморського флоту у м. Севастополі. Завдяки цьому стала у подальшому можлива героїчна оборона міста, що тривала 250 діб. Другим важливим чинником стало те, що зайнявши оборону у пониззі Дніпра, війська Південного фронту, хоч на деякий час, але надійно прикрили індустриальне серце України – Подніпров'я, Донбас і

Харківський промисловий район. За цей період сотні оборонних підприємств, яким загрожувала окупація, встигли демонтувати та негайно потягами відправити за Волгу й Урал, де нашвидкуруч, у неймовірно стислому часовому вимірі, створювався фактично новий надпотужний оборонний комплекс країни – майбутня Кузня Перемоги.

Ворожий наступ на Півдні України поновився тільки на початку жовтня 1941 року, вже після того, як у Київському «котлі» наприкінці вересня трагічно загинув в оточенні Південно-Західний фронт разом з комфронту генералом Кирпоносом та усім його штабом [1, с. 231-232]. Всього з 19 липня по 16 листопада 1941 року на території України у полоні опинилися 1 мільйон 13 тисяч червоноармійців [8, с. 170]. Вдалих досвід «Грейговського прориву» не став надбанням збройних сил, Ставка ВГК, Генштаб і вище командування РСЧА залишили його без уваги та не довели до відома військ. Прорив великого угруповання радянських військ під Миколаєвом залишився, нажаль, єдиним випадком успішного виходу з оточення у трагічному сорок першому році.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / В. Грицюк // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси в 2-х кн. / [редкол.: Смолій В.А., Боряк Г.В., Левенець Ю.А. та ін.]. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 208-302.
2. Громов А. Жуков. Мастер побед или кровавый палач? / Алекс Громов. – Харьков: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга»; Белгород: ООО Книжный Клуб «Клуб семейного досуга», 2015. – 640 с.
3. Захарченко О. Бойові дії Південного фронту на території Миколаївщини в серпні 1941 року напередодні нацистської окупації / Олексій Захарченко // Краєзнавчий альманах. – 2014. – № 1. – С. 75-85.
4. Захарченко О.О. «Грейговський прорив» Південного фронту і народження української гвардії / О.О. Захарченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць / за ред. М.М. Шитюка. – 2015. – № 1 (39). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2015. – С. 45-51.
5. Карель П. Восточный фронт. Книга первая. Гитлер идет на Восток. 1941-1943 / Пауль Карель. – М.: Изографус, ЭКСМО, 2003. – 560 с.
6. Ковалёв Г.Д. А жизнь продолжалась...: Жители об оккупации Николаева / Г.Д. Ковалёв. – Николаев: Иллион, 2013. – 300 с.
7. Котко В.Ф. Они сражались на Николаевщине: боевой путь дивизий, защищавших и освобождавших Николаевскую область в 1941, 1944 годах / В.Ф. Котко, П.Д. Мушинский. – Николаев: РИП «Рионика», 1995. – 110 с.
8. Маринченко О.О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України / О.О. Маринченко // Український історичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 151-171.
9. Мессе Дж. Война на Русском фронте. Итальянский экспедиционный корпус в России (К.С.И.Р.) / Джованни Мессе. – М.: Книжный Мир, 2009. – 288 с.
10. Мессенджер Ч. Гладатор Гитлера / Ч. Мессенджер. – М.: Эксмо, 2004. – 352 с.
11. Мушинский П.Д. Непокоренный Буг: Путеводитель / П. Мушинский. – Одесса: Маяк, 1980. – 104 с.

12. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
13. Петров Б.Н. Как делили Украину Гитлер и Муссолини / Б.Н. Петров // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 6. – С. 10-15.
14. Пономаренко Н.В. Солдаты 41-го. Кто и как защищал Николаев / Н.В. Пономаренко. – Николаев: издательство Ирины Гудым, 2010. – 92 с.
15. Симонов К. Сто суток войны / К. Симонов. – Смоленск: Русич, 1999. – 576 с.
16. Тюленев И.В. Через три войны / И.В. Тюленев. – М.: Воениздат, 1972. – 238 с.
17. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Со-

ветского Союза 1941-1945 гг.: в 3 т. [редкол. Назаренко И.Д. (председатель) и др.] – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 1: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.) / редкол. Тронько П.Т. (председатель) и др.]. – 544 с.

18. Україна у Великій війні 1939-1945: науково-популярне видання. – К.: Емма, 2014. – 264 с.

19. Хаупт В. Сражения группы армий «Юг». Взгляд офицера вермахта / В. Хаупт. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – 406 с.

20. Шитюк М. Трофейні німецькі архіви про окупацію і втечу німецьких військ з Миколаївщини (серпень 1941 – березень 1944 років) / Микола Шитюк // Емінак: науковий щоквартальник. – 2010. – № 1-4 (5) (січень-грудень). – С. 75-84.

Захарченко Олексій Прорив оточених у Миколаївському «котлі» військ Південного фронту у серпні 1941 року

У статті проаналізовано військово-стратегічну ситуацію напередодні та після прориву з оточення військ Південного фронту із Миколаївського «котла» у серпні 1941 року. Досліджується підготовка і хід операції по виходу оточених військ 18-ї армії у районі станції Грейгове, яка увійшла в історію Другої світової війни як «Грейговський прорив».

Ключові слова: евакуація, операція, прорив, оточення, танкова група, дивізія, оборона, Вермахт, Червона армія, Миколаїв, котел

Захарченко Алексей Прорыв окруженных в Николаевском «котле» войск Южного фронта в августе 1941 года

В статье проанализирована военно-стратегическая ситуация накануне и после прорыва из окружения войск Южного фронта из Николаевского «котла» в августе 1941 года. Исследуется подготовка и ход операции по выходу окруженных войск 18-й армии в районе станции Грейгово, которая вошла в историю Второй мировой войны как «Грейговский прорыв».

Ключевые слова: эвакуация, операция, прорыв, окружение, танковая группа, дивизия, оборона, Вермахт, Красная армия, Николаев, котел

Zakharchenko Oleksiy Surrounded by breakthroughs in Mykolaiv «pocket» the troops of the Southern Front in August 1941

In the article the military-strategic situation before and after the break the encirclement of the Southern Front of Mykolayiv «pocket» in August 1941. We study the preparation and progress of operations on withdrawal of troops surrounded the 18th Army in the Hreihove station, which entered the history of World War II as «Hreihovskiy breakthrough».

The main strategic result of the battle for the Mykolayiv was that the enemy was not able to defeat Southern Front in the «pocket», which is on the left bank of the Dnieper took defensive positions at the end of August 1941. During these days from Mykolayiv to Sevastopol managed to tow the 24 unfinished ships and submarines. At the last moment sappers blew up the main facilities of shipyards of Mykolayiv. In conjunction with the heroic actions of the Underground that made it impossible to build any warships for the German navy. Over the entire period of occupation of the Nazis failed to introduce in their fleet or a military vessel. All this was part of the future victory over the enemy.

Keywords: evacuation, operation, break, environment, group of tanks, division, defense, Wehrmacht, Red Army, Mykolayiv, «pocket»

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 27.10.2016 р.